

УДК: 94(477.83/.84):341.324 «1944/1945»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-036

«Польські» винищувальні батальйони під час радянської Галичини (весна 1944 – поч. 1945 рр.)

В. М. Ковальчук

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України, kov_v@ukr.net

А. В. Яремчук

Український католицький університет jaremczuk@i.ua

Ключові слова: винищувальні батальйони, Західна Україна, радянська влада, НКВД, ОУН, УПА.

У статті розглядається одна з актуальних і малодосліджених тем історії радянсько-німецької війни, а саме особливості етнічного складу винищувальних батальйонів у Галичині навесні 1944 – на початку 1945 років. Згадані формування створювалися місцевими управліннями НКВС по різних теренах СРСР, які раніше перебували під німецькою окупацією. Мета – створення допоміжного ресурсу для забезпечення швидкої радянської. Проте у Західній Україні цей процес мав свою специфіку. Певна кількість перших винищувальних батальйонів за етнічним складом там виявилася або повністю польською, або більшою частиною сформованою з представників цієї національності. Особливо рельєфно така особливість проявилася на Тернопільщині. Адже перші «польські» винищувальні батальйони у цьому регіоні виникають у лютому – березні 1944 року. За станом на серпень парамілітарні підрозділи, де домінували представники польської національності, з'являються на Станиславщині (нині Івано-Франківська область). Починаючи з серпня вони формуються у районах Дрогобицької області (21 травня 1959 р. включена до Львівської області) та на Львівщині.

Вже з перших тижнів формування батальйонів радянська влада залучає їхніх бійців до боротьби із «бандитизмом». Зокрема, це означало й активний пошук, виявлення, затримання, а також знищення учасників українського визвольного руху (перш за все, членів Організації українських націоналістів-бандерівців й Української повстанської армії). Особовий склад батальйонів під час проведення таких операцій діяв, як правило, у складі оперативних груп райвідділів НКВС.

Після зміни радянської політики щодо Армії Крайової та укладання Люблінської угоди (вересень-жовтень 1944 р.) у СРСР починаються спроби зменшити відсоток представників польської національності у винищувальних батальйонах на території Галичини. Шляхом мобілізації до Червоної армії, польської прорадянської армії Берлінга, роззброєння польських «кістрєбків», переведення їх на службу до інших мілітарних формувань. Радянська влада намагається мінімізувати кількісну перевагу польських «кістрєбків» над українськими та російськими. А ще навесні наступного року НКВС УРСР видає декілька розпорядчих документів, у яких прямо йдеться про усунення поляків із батальйонів.

Попри такі радикальні заходи радянської влади, «за інерцією» значний відсоток поляків у винищувальних батальйонах багатьох районів (особливо чітко це простежувалося на Тернопільщині) зберігався до травня-червня 1945 року.

Шляхом співставлення статистичних відомостей про еволюцію кількісного складу винищувальних батальйонів у Тернопільській області вдалося встановити, що з травня 1945 року починається їхнє стрімке скорочення. На Станиславщині, Львівщині, Дрогобищині таке теж сталося, але дещо згодом. Проте коли це там таки відбулося, у батальйонах уже не домінували поляки.

Судячи з виявлених і проаналізованих архівних документів, на Львівщині, Дрогобищині та Станиславщині створення та розвиток підрозділів «кістрєбків», у яких переважали поляки, йшло із певним запізненням, якщо порівнювати з Тернопільщиною. Втім, чіткі висновки з цього приводу можна буде зробити лише після істотного розширення джерельної бази. Вагомий потенціал мають ще не достатньо вивчені документи НКВС, зафоновані у архівних підрозділах Національної поліції низки обласних центрів Західної України.

The «Polish» destruction battalions during sovietization of Galicia (spring of 1944 - the head of 1945)

V. M. Kovalchuk

Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. National Academy of Sciences of Ukraine

A. V. Yaremchuk

Ukrainian Catholic University

Key words: destruction battalions, Western regions of Ukraine, Soviet power, NKVD, OUN, UPA.

The article deals with one of the most relevant and insufficiently studied themes of the Soviet-German war history, namely the peculiarities of the ethnic composition of extermination battalions in Galicia in the spring of 1944 – early 1945. These formations were created by local NKVD departments in various areas of the USSR, which had been formerly under the German occupation. The purpose of their activity in such territories was to create an additional resource for ensuring rapid sovietization. However, in Western Ukraine, this process had its own peculiarity: a certain number of first extermination battalions, when speaking of their ethnic origin, appeared to be formed either entirely by Polish or more than half of representatives of this nationality. It was particularly obvious in the Ternopil region. Moreover, the first «Polish» destruction battalions in this region arose in February – March 1944. In Stanislavivsky region (now Ivano-Frankivsk region) the paramilitary units with prevaleting number of representatives of Polish nationality, appeared in August. Since then, they are gradually formed in the districts of the Drohobych (21.05.1959 included in the Lviv region) and Lviv regions. From the very beginning of their activity, the Soviet authorities have drawn their fighters into the fight against Ukrainian «banditry». In particular, they were involved into active searching, detecting, detention, and also destruction of the participants of the Ukrainian liberation movement (first of all, members of the Organization of Ukrainian Nationalists Bandera (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA). In such operations the personnel of the extermination battalions most often fulfilled their tasks being a part of the operational groups of the NKVD district departments.

In September-October 1944 following some changes in Soviet policy regarding the Army of Craiova and making the conclusion of the Treaty of Lublin (September-October 1944), attempts have been made in the USSR to reduce the percentage of representatives of Polish nationality in the destruction battalions in the territory of Galicia. By mobilizing to the Red Army, the Polish pro-Soviet Army, Burling, the disarmament of the Polish «fists», and their transfer to service in other militaristic formations, the Soviet authorities were trying to minimize the quantitative advantage of Polish «tricks» over Ukrainian and Russian ones. And in spring of next year, the NKVD of the Ukrainian Soviet Socialist Republic published several administrative documents, which were directly dealing with the removal of Poles from the battalions. Despite such radical measures of Soviet power, a significant percentage of Poles in the destruction battalions of many districts (especially clearly seen in the Ternopil region) remained «in inertia» until May-June 1945. By comparing the statistical information on the evolution of the quantitative composition of the extermination battalions in the Ternopil region, it was found that since May 1945 their rapid reduction had begun. In Stanislaviv, Lviv and Drohobych it happened later, as well. However, when it happened there, Poles were no longer a dominating nation in battalions. Judging by the discovered and analyzed archival documents, in Lviv region, Drohobych and Stanislaviv regions, the creation and development of «fighter» units in which the Poles dominated was a matter of late if compared with the Ternopil region. However, clear conclusions on this issue can only be made after a substantial expansion of the source base. The NKVD documents, held in the archives of the National Police of a number of regional centers of Western Ukraine, have not sufficiently been studied up to the present.

Діяльність винищувальних батальйонів у західній частині України¹ наприкінці радянсько-німецької війни (або, як їх ще позначали у джерелах українського підпілля, – «істребітельних баталіонів», «істребітелів», «істребків», «стрибків»), – тема, яка продовжує перебувати на маргінесі наукових студій.

Нині частіше про батальйони пишуть краєзнавці, ніж працівники солідних наукових інституцій. Тому ознакою переважної більшості праць, де зачіпається тематика «істребків», є «приземленість» до рівня малих населених пунктів – сіл (Г. Чемера) [1], селищ міського типу чи міст-райцентрів із околицями (Є. Заплітний, Я. Свистун) [2; 3].

Специфікою нечисленних наукових публікацій теж є чітко виражена регіональна «зосередженість» – коли досліджується еволюція, хронологія та конкретні прояви діяльності винищувальних батальйонів лише у певній західноукраїнській області (О. Безносок, Т. Ремарчук) [4; 5].

Утім, є і втішні приклади. Дослідники Г. Стародубець [6] і В. Ільницький [7], наприклад, свого часу проаналізували й узагальнили діяльність винищувальних батальйонів у Західній Україні в цілому.

У більшості наукових праць із теми не акцентовано, що «істребки» – не унікальне явище, притаманне тільки заходу України. Адже такі воєнізовані формування з боротьби у прифронтовій зоні чи близькому тилу з ворожими диверсіями та «бандитизмом» (сюди зараховували й членів національно-визвольних рухів) створювалися НКВС уже від початку війни 1941 – 1945 років, причому у найрізноманітніших місцевостях СРСР [8, с. 180, 348 та ін.].

Попри часткове висвітлення низки аспектів діяльності винищувальних батальйонів у історіографії, вкрай не вистачає об'єктивних досліджень про специфіку їхнього етнічного складу.

Певні (але дуже плідні) напрацювання з цього приводу має хіба що історик Сергій Ткачов [9]. Ще у 1990-х, скориставшись фондами Архіву Управління внутрішніх справ у Тернопільській області (нині – Архівний підрозділ УМВС України у Тернопільській області), історик на конкретних прикладах довів, що у низці тамтешніх батальйонів протягом певних часових проміжків переважали поляки. Втім, книга Ткачова «приземлена» лише

¹ Маємо на увазі терени колишнього німецького дистрикту «Галичина» після відновлення там радянської влади. Територіально це нинішні Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська (без північної частини) області. У складі низки тамтешніх винищувальних батальйонів (особливо це стосується Тернопільщини) впродовж осені 1944-го – початку 1945 років служило багато поляків. Серед «істребків» Волинської та Рівненської областей їх було менше.

до однієї області. Там немає порівнянь етнічного складу батальйонів Тернопільщини з іншими такими парамілітарними підрозділами, що функціонували у сусідніх регіонах.

З огляду на сучасний високий «градус» дискусії навколо складних сторінок історії України та Польщі 1940-х років, важливо проаналізувати національний склад винищувальних батальйонів у тих районах західноукраїнських областей, де домінували жителі польської національності. Маються на увазі деякі терени, які у роки нацистської окупації України належали до дистрикту «Галичина» («Distrikt Galizien»). Адже чимало тамтешніх поляків (нерідко пов'язаних із польським націоналістичним підпіллям), навіть після трансферу звідти радянською владою на Захід, прагнуло включення рідних населених пунктів до Польської держави, пам'ятаючи, що до 1939 року Тернопільське, Львівське, Станіславське воєводства входили до Другої Речі Посполитої.

Отож, наша публікація (вона виконана в рамках проекту «Жертви українсько-польського протистояння 1939-1947 рр.») має на меті охарактеризувати роль та значення представників польської національності у винищувальних батальйонах на території Галичини. Вибір хронологічних рамок статті зумовлений тим, що саме весною 1944 – початком 1945 років датується переважна більшість виявлених нами згадок у документах про батальйони, у яких переважали поляки, на західноукраїнських теренах.

За спостереженням Сергія Ткачова, перші радянські винищувальні батальйони, де переважали поляки, формуються на Тернопільщині вже в лютому-березні 1944 року. Приміром, у лютому в Збаразькому батальйоні (загальна чисельність – 166 чоловік) служило 119 поляків. Навесні з представників цієї національності майже повністю складався Тербовлянський батальйон (78-80 бійців). 3-поміж 48-ми членів Буданівського (нині Буданів – складова Тербовлянського району) аж 40 було поляками. Улітку 1944-го 171 поляк нараховувався у Бережанському батальйоні (загальна чисельність – 180 бійців) [9, с. 123-124, 130-131].

Станом на 1 червня 1944 року, як встановив згаданий учений, у Тернопільській області вже діяв 21 винищувальний батальйон. Із 1046 осіб, котрі там служили, 617 (тобто 59%) були поляками [9, с. 123]. Ця інформація підтверджується іншим джерелом [10, арк. 105-105 зв.].

Дещо незрозуміло з первісним етнічним складом Бучацького батальйону. З одного боку, є інформація Ткачова про те, що наприкінці липня, незадовго після створення формування, з-поміж 250 осіб особового складу 110 мало польську на-

ціональність [9, с. 130]. Утім, за спостереженням дослідника Нестора Мизака, зонайменше з кінця липня по листопад 1944-го на Бучаччині «істребками» були «переважно» поляки. Цей учений також наводить приклади убивств ними українців у таких місцинах нинішнього Бучацького району як: ліс біля с. Скоморохи, с. Бариші, с. Заривинці. «Немає ні одного села на Бучаччині, де б поляки не залишили свої криваві сліди» [11, с. 170], – пише він.

Трохи пізніше, ніж на Тернопільщині, у низці районів Станіславської області [12, с. 356] (нині Івано-Франківська), Львівщини та Дрогобищини (теперішня складова Львівської області) [13, с. 170] також формуються радянські винищувальні батальйони із представниками польської національності.

Наприклад, зі сімдесяти поляків складався у серпні 1944-го ВБ у Богородчанах (теперішній райцентр Івано-Франківської області) [12, с. 356]. Такі ж «істребительні загони», із функціями «ревізій у селах, арештів і мордувань українців, ліквідації відділів ОУН», активно діяли літом 1944 р. у Галицькому та Тисменицькому районах [14]. За станом на 1-10 листопада 1944 року в райцентрі Ланчин того саме регіону допомогу місцевим працівникам НКВС надавали 50 «істребків», із яких 30 було поляками, а 20 – українцями [12, с. 357].

На Станіславщині, як і на теренах Тернопільщини, яскраво проявлялися випадки непорозумінь «істребків» із місцевим українським населенням. Приміром, підрозділ у Коломиї заарештував кількох українців зі с. Пилипи Коломийського району та с. Трач (Косівський район). У с. Стопчатові (той саме район) поляки на радянській службі зруйнували муровану церкву і Народний дім. Першого травня 1944 року в селі Воскресінці (Коломийський район) вони вбили студента Політехніки Мирослава Григорчука та поранили його сестру, вкинувши до хати гранату [12, с. 357].

Щодо тодішньої Дрогобицької області, то начальник обласного УНКВС Сабуров і заступник начальника штабу винищувальних батальйонів Остапенко видали розпорядження про їхнє створення 12 серпня 1944-го. Серед категорій осіб, яких набирали до батальйонів, про представників польського етносу спеціально не обумовлювалося. А містилося «нейтральне» формулювання, що вони комплектуватимуться за рахунок «партизанських загонів, які раніше діяли на окупованій території», а також з-поміж «перевіраних, сміливих і самовідданих комуністів, комсомольців, радянських активістів» [15, арк. 1].

Нерідко відомості щодо перших місяців існування деяких ВБ доволі суперечливі.

Розглянемо, наприклад, драматичну історію одного з батальйонів у Бережанах, райцентрі Тернопільської області. За Шимоном Редліхом, наприкінці липня 1944 року, після входження Червоної Армії у цей райцентр, 150 членів польської Армії Крайової приєдналося до місцевого винищувального батальйону [16, с. 216].

Втім, вказана чисельність більша, ніж наведено у записці по «ВЧ» начальника УНКВС Тернопільської області Сараєва від 29 липня. Як пише автор (маючи на увазі підрозділ АК), після відступу німців у Бережанах залишився «польський партизанський загін» зі 130-ти осіб під командуванням капітана Франца Токарчика. Останній пішов до начальника райвідділу НКВС «з пропозицією допомоги у боротьбі з українськими націоналістами». Той повідомив про візитера «область», а відтак з УНКВС у Бережани командували агента «Свого» (поляка за національністю) дізнатися деталі. Згодом посланець доповів, що 26 липня керівники місцевої «польської організації» провели нараду, на якій ухвалили «запропонувати» Бережанському РВ НКВС 50 поляків із метою використання як бійців ВБ для охорони міста. 28 липня аківець Шинальський зайшов у райвідділ, щоб повідомити про це. Втім, там від нього зажадали надати анкетні дані про всіх місцевих польських «партизанів». Вчинили так, бо мали вказівку з УНКВС Тернопільської області мобілізувати їх до польської армії [прорадянська армія Андерса], як тільки туди почнеться призов [17, арк. 141-141 зв.].

Зрештою, у науковій монографії Ігоря Іллюшина значиться, що «угруповання поручника Шинальського в Бережанах було роззброєне», а його самого потім ще неодноразово допитували у НКВС як члена Армії Крайової (йдеться про 2-гу роту 51-го піхотного полку АК, яка налічувала близько 120 бійців) [18, с. 350].

Датою ж створення Бережанського ВБ, якщо вірити цитованій записці Сараєва, стало 11 серпня 1944-го. У середині місяця там уже служило 180 бійців, із яких 151 був поляком, 16 – росіянами та 13 – українцями. «З дня створення батальйон брав участь у всіх бойових операціях, які проводилися у районі. Самочинно батальйон не виступав, а діяв як допоміжна (для військ НКВС) озброєна потуга. Усіма його операціями керували оперативні працівники обласного управління НКВС», – доповіли наркому НКВС СРСР Круглову письмово з Чорткова 27 серпня [17, арк. 203].

Одним із найголовніших завдань радянських винищувальних батальйонів у Західній Україні було придушення українського визвольного руху. «Батальйон насамперед використовується для боротьби із бандитизмом і ліквідації ОУНівських

боївок», – наголошували 3 травня 1945 року радянські уповноважені після перевірки такого формування у тодішньому райцентрі Товсте [19, арк. 14]. Відтак, домінування у перших таких формуваннях поляків, їхнє «сусідство» з цивільними українцями несприятливо позначилося на і без того напружених польсько-українських між-етнічних взаєминах у цілому.

Факти переходу членів польського націоналістичного підпілля у «стрибки» на теренах колишнього Заліщицького повіту Тернопільщини – спостерігав невідомий оунівець у жовтні 1944 року. «Польське підпілля, яке запримічується, активно не виступає проти українського народу, вони явно виступають під плащиком «істребітельних баталіонів», – писав він [20, арк. 241].

«У Тербовлянському та Бережанському винищувальних батальйонах траплялися прояви націоналістичного антагонізму бійців винищувальних батальйонів-поляків щодо українського населення, а також випадки мародерства», – повідомлялося в одному з радянських документів за 1944 р. [19, арк. 6].

Щось подібне практикував і батальйон райцентру Комарно на Дрогобиччині (нині – місто Комарне у Городоцькому районі Львівської області). Оскільки, за вказівкою начальника райвідділу НКВС Рябкова, його сформували виключно з поляків, під час проведення операцій проти українських повстанців бійці формування били мирних жителів-українців, вилучали їхнє майно, палили будівлі, ображали. «Дії винищувального батальйону розпалювали національну ворожнечу між українським і польським населенням, за що мирне населення охрестило батальйон «польською поліцією», – підсумував 5 грудня у доповідній на адресу секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка в. о. прокурора УРСР С. Шугуров. У зв'язку з цим Шугуров зробив подання наркомуну НКВС УРСР про притягнення винних до відповідальності [13, с. 170].

Після укладання Люблінської угоди між СРСР і маріонетковим Польським комітетом національного визволення (9 вересня 1944 року) починаються спроби «урівноважити» поляків у винищувальних батальйонах українцями. По-перше, польських «істребків», як інших поляків призовного віку, мобілізують до лав радянської так званої 1-ї Польської армії під командуванням генерала З. Берлінга [21, с. 65, 74]. Восени починається призов до радянської Червоної Армії, якому підлягали й чоловіки польської національності 18 – 36-річного віку. Наприклад, у вересні райвійськкомат за один раз мобілізував до ЧА шістьох бійців із Коропецького винищувального батальйону, хоча там нараховувалося лише 55 чол. [22, арк. 8].

Також частину польських членів винищувальних батальйонів енкаведисти роззброюють. Так, у жовтні – на початку листопада 1944 року позбавили зброї та «кудись вислали» поляків-бійців Поморянського батальйону (нині Поморяни – населений пункт Сокальського району Львівщини). Затим оголосили набір туди українців. Зі села Полюхова зголосилося 20 людей, із Альфредівки – семеро, з Унтервальду – один [23, арк. 208].

У Дрогобицькій області радянська влада береться за арешти поляків-«істребків» у грудні 1944 року. 20 числа одночасно арештували 250 поляків у Жидачеві та Стрию, 40 у Роздолі, 10 у Журавні. Арешти тривали до 15 лютого 1945-го. «Ті, що залишилися, свої поведінки не змінили», – писав оунівець [24].

Попри зміни у ставленні радянської влади до поляків у винищувальних батальйонах Західної України, на Тернопільщині їхнє домінування в деяких районах зберігається наприкінці 1944 року. Так, на рубежі 1944/1945 рр. поляків було більше, ніж українців, росіян і представників інших національностей у таких формуваннях Бережанського (130 зі 143 осіб), Великобірківського (63 з 97), Золотопотоцького (87 зі 110), Козівського (71 з 76), Монастирського (87 зі 125), Підгаєцького (127 зі 180) районів [6, с. 175; 9, с. 139]. Також поляки істотно переважали у винищувальних батальйонах, «приписаних» до НКВС у Козові (71 із 76), Великого Глибочка (84 зі 116). У лютому 1945 року перевага поляків над українцями зберігалася у винищувальних батальйонах Бучацького, Коропецького (120 зі 206), Струсівського (56 зі 90), Товстенського (70 зі 110) районів [9, с. 139-141].

Сутички та бої за участю «стрибків» із упівцями, випадки непорозуміння із українським цивільним населенням продовжуються далі. Так, у цьому відношенні вирізнявся батальйон у Мельниці-Подільській (нині – смт. у Борщівському районі). У ньому налічувалося 100 бійців польської національності й лише один українець [25, с. 137]. Вони брали активну участь у каральних операціях проти українських повстанців на території Дністровсько-Збручанського трикутника – у районі сіл Іване-Пусте, Вовківці над Дністром, Дзвенигород, Латківці, Трубчин, Завале, Окопи Святої Трійці та інших. Так, в одному з боїв у лютому 1945 р біля с. Вовківці, що над Дністром, вони поранили упівця Антона Качківського та захопили його у полон [25, с. 137-141; 26, с. 131-132]. В'язня замкнули до районної тюрми, а 10 лютого 1945 р. влаштували привселюдну страту – повісили на площі міського ринку [25, с. 215]. Через три дні «червоні» викинули труп повстанця за Мельницею. Хтось із односельців поховав героя на сіль-

ському кладовищі. У 90-х рр. ХХ ст. люди поставили над його могилою кам'яний хрест [26, с. 132].

Загалом з-поміж понад чотирьох тисяч «істрєбків», котрі на початку 1945-го служили радянській владі в Тернопільській області, поляки становили близько 60% [16, с. 213]. Для порівняння, на Дрогобиччині польські «істрєбки» становили лише 22,75% (1288 чол.) від загальної кількості бійців (5660 чол.) [27, с. 202-203]. Дивна річ, але незабаром, станом на 15 лютого, вже майже у кожному райцентрі та містечку Дрогобиччини діяли винищувальні формування, складені «переважно з неукраїнського елементу» [24].

Щодо Львівської області (без Дрогобиччини), то наприкінці 1944-го там замешкувало 162229 осіб, а винищувальні батальйони, які тоді діяли, (орієнтовно – три десятка) на 30% склалися із місцевих поляків [28, с. 157-158]. Загальна кількість «істрєбків» відома станом на 1 березня наступного року – 3219 осіб. Причому, судячи зі статті Тараса Ремарчука, винищувальні батальйони навесні існували ще не в усіх районах [5, с. 195]. Подекуди, як от на Бродівщині, зі створенням таких підрозділів «затягнули» аж до кінця 1945-го [29, с. 144].

Проте на Олещині (нині колишній Олеський район – складова Буського району) їхня діяльність розгорнулася ще у 1944-му. Приміром, житель села Хмелева стверджував, що там винищувальний підрозділ (у складі семи поляків і трьох українців) сформували одразу після повернення радянської влади. Він же зізнався слідчим СБ, як разом із «істрєбками» різних сіл Олеського району з січня по червень 1945-го брав участь у прорадянських акціях (каральних, розбійних чи грабїжницьких) на села Кругів, Верхобуж, Побіч (нині всі три – у Золочівському районі), Лукавець (тепер це Бродівський район) [30, арк. 6]. За станом на 24 лютого 1945 року у Олеському батальйоні, яким командував Михайло Горбачевський, служило 150 поляків [31, с. 67-68].

Аналогічно поляки домінували в таких формуваннях низки районів нинішньої Івано-Франківщини. Зокрема, станом на 16 лютого 1945 року в Отинійському районі (нині Отинія – смт. Коломийського району) діяло два винищувальних батальйони, де представників польської національності налічувалося 81, тоді як українців – лише 69 [32, арк. 54].

Навесні 1945 року НКВС УРСР видає низку розпорядчих документів про усунення поляків із винищувальних батальйонів.

Певно, реакцією на якийсь із них стала березнева директива начальника УНКВС Тернопільської області Романа Сараєва – про роззброєння поля-

ків, що перебували у батальйонах, та виключення їх звітів [19, арк. 44]. 20 квітня і 23 травня 1945 року виходять директиви НКВС УРСР № 11/860 і № 11/80021-а аналогічного змісту [19, арк. 28].

Але на місцях не поспішали виконувати ці вказівки. Приміром, коли у березні в Товсте на Тернопільщині прибув Борис Іванов – начальник штабу районного ВБ (загальна чисельність – 50 чол.), то виявив, що поляки там складають немалі 40% [19, арк. 44]. У квітні-травні «багатими» на поляків залишалися Копичинецький (90 зі 161-го), Борщівський (62 зі 104-х) батальйони [9, с. 152-153]. Польські «істрєбки» продовжують домінувати у Монастириському (148 із 160), Бережанському (69 із 102), Золотопотоцькому (90 із 173), Великоб'рківському (109 із 172) винищувальних батальйонах [9, с. 145; 33, арк. 9].

У документах, переважно радянських райвідділів НКВС, НКДБ Тернопільської, Станіславської, Львівської, Дрогобицької областей за середину 1944 – весну 1945 рр. часом трапляються імена польських учасників винищувальних батальйонів.

Наприклад, до 27 вересня 1944-го у Бережанському ВБ служили поляки Марцевич, Мазуркевич і Петрушевич [34, арк. 13]. Їх (у іншому джерелі Мазуркевич проходить як Матусевич) за селом Карас обстріляли повстанці [35, арк. 246]. Улітку до згаданого батальйону також належав поляк Прус (українські повстанці вистежили його батька та сина в селі Четверть і 12 серпня вбили обох) [35, арк. 205].

Імена поляків Терєбовлянського ВБ фігурують у радянських джерелах за осінь 1944 – початок 1945 років. Наприклад, цікавим свідченням про «польськість» цього батальйону є сюжет від 23 листопада, коли у с. Сороцькому ховали його бійця Кобильюка. «Бандкущ під керівництвом Петра Русина («Нечая») влаштував засідку біля кладовища. Обстріляв похоронну процесію – вбито ксьондза, кількох бійців винищувального батальйону та до 40 осіб місцевого населення» [36, арк. 214]. За станом на 9 грудня групу бійців цього батальйону очолював поляк Коханський [37, арк. 91], до 29 грудня 1944 року у ньому служили поляки Коханський і Гарголь, до 3 січня 1945 року – Собкович [36, арк. 214]. У бою з українськими повстанцями, який стався 4 січня 1945 року в селі Малий Говилів, одним із взводів Терєбовлянського батальйону командував поляк Казімеж Кошовський. До тіла його підлеглого Станіслава Собкевича (згорів у вогні, був теж поляком) бандерівці прикріпили записку: «Вбитий повстанцями як істрєбітель» [9, с. 140]. 11 січня 1945 року в згаданому батальйоні служив і польський боєць Антон Сорокопашний [37, арк. 149].

До складу батальйону, що оперував у районі

села Білобожниця Чортківського району 1945-го, входив поляк Михайло Когут [38, с. 27].

30 грудня 1944 року в селі Пізнанці Гнилій Скалатського району загинув боєць місцевого радянського батальйону, поляк за національністю Йосиф Андрійович Круль [37, арк. 93].

Гудзовський, Лошада, Франкович – польські «істребки» з місцевого населення Коропеччини, діяли там на початку квітня 1945-го [11, с. 169].

За станом на 13 січня 1945 року в Буданівському ВБ проходив службу поляк Франк Бербе [37, арк. 148].

На польському хуторі Підліски села Лівчиці Жидачівського району Дрогобицької області перебували бійці винищувального батальйону, поляки Микола Михайлович Криницький і Стась Францович Бляткевич (середина грудня 1944 р.) [39, арк. 35-36].

До двадцятих чисел березня 1945 року на території Бібрцького району (нині Бібрка – складова Перемишлянського району) діяв «видатний» польський «істребок» Петро Казиновський [40, арк. 181].

Навіть на початку липня 1945-го у винищувальних батальйонах Підволочиського, Пробіжниського, Підгаєцького, Коропецького, Бучацького, Білобожницького, Монастириського, Золотопотіцького районів Тернопільщини поляки, хоча їх там було вже небагато, та все ще служили [19, арк. 28].

На прикладі узагальнених нами статистичних даних про еволюцію кількісного складу винищувальних батальйонів у Тернопільській області впродовж травня 1944 – жовтня 1947 років (*див. таблицю 1*) добре простежується їхнє стрімке скорочення. Воно починається з травня 1945 року, а завершується у січні 1946-го.

Таблиця 1.

Радянські винищувальні батальйони у Тернопільській області			
дата	кількість батальйонів	чисельність бійців	джерело
Травень 1944 р.	21	1046	
1.07.1944	25	1227	
1.08.1944	38	2327	
1.09.1944	38	2947	
1.10.1944	39	3764	
1.11.1944	39	4029	
1.12.1944	39	4130	
1.01.1945	39	4232	
30.04.1945	?	7821	ДАТО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 379. Арк. 18.
1.07.1945	38	3751	ДАТО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 379. Арк. 43.
1.01.1946	60	3340	ДАТО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 564. Арк. 2.
1.02.1946	132	3955	ДАТО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 564. Арк. 6.
1.04.1946	562	12607	ДАТО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 564. Арк. 37.
10.06.1946	451	10085	ДАТО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 564. Арк. 44.
1.01.1947	38	7887	ДАТО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 658. Арк. 135.
31.10.1947	37	4039	ДАТО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 867. Арк. 68.

Утім, «національне обличчя» винищувальних підрозділів Західної України у часи, коли чисельність бійців там починає зростати, стає не польським. Там уже переважно служать українці.

Але бували й цікаві винятки. Так, доволі особлива ситуація склалася у Крукеницькому районі (нині Крукеничі – село Мостиського району Львівщини). З жителів тамтешнього польського села Пнікут радянська влада створила винищувальний батальйон чисельністю 80 чол. «як допоміжний елемент до стягання всяких большевицьких данин, податків та залишків контингенту» [41, арк. 20]. Безпосередньо у райцентрі з членів цього батальйону наприкінці року перебувало 25 осіб, із яких 23 було поляками [41, арк. 17]. Цих «істребітелів» залучали до охорони район-

них спиртзаводів, виборчих діляниць, банку в райцентрі [41, арк. 22].

Схожі випадки «присутності» представників польської національності у «пізніх» радянських винищувальних батальйонах траплялися й у інших регіонах Західної України.

Отже, діяльність радянських винищувальних батальйонів на теренах Західної України, в складі яких домінували представники польської національності, стала помітним явищем останніх років радянсько-німецької війни 1941 – 1945 років. Максимальна кількість таких батальйонів «проявила себе» у боротьбі з «бандитизмом» (до цієї категорії радянська влада зараховувала членів ОУН і УПА) у різних районах Тернопільщини. Батальйони, складені переважно з поляків, там по-

чинають виникати з травня 1944 року, проте через зміну радянської внутрішньої та зовнішньої політики вже восени 1944-го – навесні 1945-го поляків із цих батальйонів під різними приводами починають звільняти, надаючи вакантні місця українцям і представникам інших національностей. На Львівщині, Дрогобиччині, Станіславщині хронологічні межі діяльності підрозділів «істребків», у яких переважали поляки, були трохи іншими, ніж на Тернопільщині. Втім, для формулювання якихось висновків про це та діяльність тамтешніх «істребків» загалом необхідне розширення джерельної бази, насамперед за рахунок вивчення документів НКВС, які збереглися у архівних підрозділах УМВС у Львові та Івано-Франківську.

Анотація

У статті розглядається одна з актуальних і малодосліджених проблем історії радянсько-німецької війни, а саме особливості етнічного складу винищувальних батальйонів у Галичині навесні 1944 – на початку 1945 років. Згадані формування створювалися місцевими управліннями НКВС по різних теренах СРСР, які раніше перебували під німецькою окупацією. Мета – створення допоміжного ресурсу для забезпечення їхньої швидкої радянзації. Проте у Західній Україні цей процес мав свою специфіку – певна кількість перших винищувальних батальйонів за етнічним складом там виявилася або повністю польською, або більш як наполовину складеною з представників цієї національності. Особливо рельєфно така особливість проявилася на Тернопільщині. Адже перші «польські» винищувальні батальйони у цьому регіоні виникають у лютому – березні 1944 року. За станом на серпень парамілітарні підрозділи, де домінували представники польської національності, з'являються на Станіславщині (Івано-Франківська область). Починаючи з серпня вони поступово формуються по районах Дрогобицької області. Затим виникають на Львівщині.

Вже з перших тижнів формування батальйонів радянська влада залучає їхніх бійців до боротьби із «бандитизмом». Зокрема, це означало й активний пошук, виявлення, затримання, а також знищення учасників українського визвольного руху

(перш за все, членів Організації українських націоналістів-бандерівців й Української повстанчої армії). Особовий склад батальйонів під час проведення таких операцій діяв, як правило, у складі оперативних груп райвідділів НКВС.

Після зміни радянської політики щодо Армії Крайової та укладання Люблінської угоди (вересень-жовтень 1944 р.) у СРСР починаються спроби зменшити відсоток представників польської національності у винищувальних батальйонах на території Галичини. Шляхом мобілізацій до Червоної армії, польської прорадянської армії Берлінга, роззброєння польських «істребків», переведення їх на службу до інших мілітарних формувань радянська влада намагається мінімізувати кількісну перевагу польських «істребків» над українськими та російськими. А ще навесні наступного року НКВС УРСР видає декілька розпорядчих документів, у яких прямо йдеться про усунення поляків із батальйонів.

Попри такі радикальні заходи радянської влади, «за інерцією» значний відсоток поляків у винищувальних батальйонах багатьох районів (особливо чітко це простежувалося на Тернопільщині) зберігався до травня-червня 1945 року.

Шляхом співставлення статистичних відомостей про еволюцію кількісного складу винищувальних батальйонів у Тернопільській області вдалося встановити, що з травня 1945 року починається їхнє стрімке скорочення. На Станіславщині, Львівщині, Дрогобиччині таке теж сталося, але дещо згодом. Проте коли це там таки відбулося, у батальйонах уже не домінували поляки.

Судячи з виявлених і проаналізованих архівних документів, на Львівщині, Дрогобиччині та Станіславщині створення та розвиток підрозділів «істребків», у яких переважали поляки, йшло із певним запізненням, якщо порівнювати з Тернопільщиною. Втім, чіткі висновки з цього приводу можна буде зробити лише після істотного розширення джерельної бази. Вагомий потенціал мають ще не достатньо вивчені документи НКВС, зафоновані у архівних підрозділах низки обласних центрів Західної України.

Джерела та література

1. Чемера Г.О. Село Вікно. Історія і сьогодення. Тернопіль: Лілея, 1998. 142 с.
2. Заплітний Є.М. За тебе, краю мій: національно-визвольний рух на Гримайлівщині в 30-50 роках ХХ ст. Тернопіль: Джура, 2002. 348 с.
3. Свистун Я.З. Звірства «стрибків» на теренах Чортківщини. URL: <http://chortkiv.online/2018/02/16/zvirstvastyrbkiv-na-terenah-chortkivschny/>
4. Безносок О.П. Винищувальні батальйони в боротьбі проти збройних формувань ОУН і УПА на теренах Станіславщини в 1944–1945 рр. // Галичина. 2008. Вип. 14. С. 364–370.
5. Ремарчук Т.І. Винищувальні батальйони Львівщини (1944–1948 рр.) // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. 2008. Вип. 10. С. 193–203.

6. Стародубець Г.М. Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у Західних областях України // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. 2010. Вип. 16. С. 167–177.
7. Ільницький В.І. Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944 – 1954 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – № 2. – С. 49.
8. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том второй. Книга I: Начало (22 июня – 31 августа 1941 года) / Н.П. Патрушев и др. (ред.), В.П. Ямпольский и др. (состав.). Москва: Издательство «Русь», 2000. 724 с.
9. Ткачов С.В. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. 216 с.
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 73. Оп. 1. Спр. 460.
11. Мизак Н.С. За тебе, свята Україно. Кн. 4: Бучацький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Чернівці: Букрек, 2004. 400 с.
12. Макар В. Споми́ни та роздуми: Зібрання творів: У 4 т. Т. 4: Береза Картузька: Роки неволі та боротьби. Київ: [Б. в.], 2001. 520 с.
13. Сергійчук В.І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1998. 944 с.
14. Звіт за час від 28 липня до 3 вересня 1944 р. [автор і дата не вказані]. URL: // <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2891/>
15. Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. 5023. Оп. 1. Спр. 108.
16. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. Київ: Дух і літера, 2007. 303 с.
17. ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1 (2010). Спр. 462.
18. Ільюшин І.І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. – Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2009. 399 с.
19. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 379.
20. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 81.
21. Гайдай О., Хаварівський Б.В, Ханас В.В. Хто пожав «Бурю?». Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. Тернопіль: [б. в.], 1996. 176 с.
22. ДАТО. Ф. п-10. Оп. 1. Спр. 3.
23. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО). – Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 126.
24. Документ «Суспільно-політичний огляд терену» (Дрогобицька область) за час від 1 листопада 1944 р. до 15 лютого 1945 р.» [автор не вказаний] (від 15.02.1945 р.). / URL: // <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/7777/>
25. Leszczyński Stanisław. Uwikłanie. Wspomnienia z Podola 1939-1945, wprowadzenie, red. naukowa i aneks Tomasz Bereza. Rzeszów, 2016. 272 s.
26. Мизак Н.С. За тебе, свята Україно. Кн. 2: Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН, УПА (Чортківський надрайон ОУН). Чернівці: Буковина, 2000. 415 с.
27. Галів М.М., Ільницький В.І. Створення та діяльність винищувальних батальйонів у Дрогобицькій області (1944 – 1948) // Український визвольний рух. 2009. 36. 13. С. 195–230.
28. Ремарчук Т.І. Збройна боротьба комуністичного режиму проти українського визвольного руху на Львівщині (1943 – кінець 1950-х рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Тарас Ігорович Ремарчук. – Острого, 2011. 239 с.
29. Ремарчук Т.І. Протинаціоналістична діяльність радянсько-партійних, силових структур Бродівського району в 1945 р. за матеріалами Державного архіву Львівської області / Брідщина – край на межі Галичини й Волині. Випуск 5. (Матеріали шостої краєзнавчої конференції, присвяченої Міжнародному Дню пам'яток історії та культури 20 квітня 2012 р.). – Броди: Бродівський історико-краєзнавчий музей. 2012. С. 142-146.
30. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 52.
31. Повседневность террора: Деятельность националистических формирований в западных регионах СССР. Кн. 1: Западная Украина, фехраль – июнь 1945 года / сост. А. Дюков и др., сопр. ст. О. Росов. Москва: Фонд «Историческая память». 2009. 232 с.
32. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). Ф. п-27. Оп. 1. Спр. 21.
33. ДАТО. Ф. п-12. Оп. 1. Спр. 8.
34. ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1 (2010). Спр. 2.
35. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 547.
36. ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1 (2010). Спр. 464.
37. ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1 (2010). Спр. 290.
38. Штепа М. Пам'ять кличе. Чортків: Терно-граф, 2008. 124 с.
39. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 47.
40. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 79.
41. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 77.

Статтю написано в рамках науково-дослідницької програми «Жертви польсько-українського протистояння 1939-1947 років».